

ESİZİME Mİ? SİZİME Mİ?

Esizime Or Sizime

Nurdin USEEV*

ÖZET

Yenisey yazıtları Türk dili ve edebiyatı için olduğu kadar Türk tarihi, kültürü ve uygarlığı açısından büyük önem taşımaktadır. Yenisey yazıtları zengin kelime hazinesine / söz varlığına sahiptirler. Bu söz varlığı içinde yer alan *esizime* ve *sizime* kelimeleri konunun uzmanlarınca farklı şekillerde okunup anlamlandırılmaktadır.

Bu makalede *esizime* ve *sizime* kelimelerinin Yenisey yazıtlarında geçtiği biçimler, bunların okunuşları ve anlamlandırılmaları üzerinde durularak *esizime*'nin “*ne yazık, ne kötü*”; *sizime*'nin ise, “*bana ait sizlerden, sizlerden*” anlamlarına geldiği vurgulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yenisey yazıtları, esizime, ne yazık, sizime, sizlerimden

ABSTRACT

Yenisey inscriptions have a crucial importance not only for the Turkish language and literature, but also for Turkic history, culture and civilization. Yenisey inscriptions have a valuable and rich vocabulary. Indeed, such words like ‘esizime’ and ‘sizime’ are read and interpreted differently by scholars.

This article focuses on the forms of words ‘esizime’ and ‘sizime’ which take place in Yenisey inscriptions, their reading pattern and brings a new approach to their interpretations. Besides, this article states that ‘esizime’ means ‘Alas!, What a pity’ whereas ‘sizime’ means ‘from mine’.

Keywords: Yenisey inscriptions, esizime, alas, sizime, from mine.

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü.

(Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının büyük bir bölümü Güney Sibirya'da, Yenisey ırmağının hayat verdiği topraklarda bulunduğundan, konunun uzmanlarınca "Yenisey yazıtları" diye adlandırılmaktadır. Bugün sayıları 350'yi bulan bu yazıtlar hem Türk dili ve edebiyatı hem de Türk tarihi, kültürü ve uygarlığı açısından arz etmektedir.¹

Yenisey yazıtlarının söz varlığının eski Türkçe'nin söz varlığı içinde önemli bir yere sahip olduğu da bilimsel olarak kanıtlanmıştır.²

Yenisey yazıtlarında en sık kullanılan kelimelerden biri bilim adamları tarafından *esizime* ya da *sizime* şeklinde okunan kelimedir. Bu kelimeyi transkribe etmede, okumada ve anlamlandırmada ortak bir fikir yoktur. Bazı bilim adamları³ *esizime* 'ne yazık, ne kötü' şeklinde; bazı bilim adamları ise *sizime* 'sizlerden, bana ait olan sizlerden' şeklinde okuyup anlamlandırmaktadırlar.⁴

İncelememize konu olan kelime 46 yazıtta 106 kez geçmektedir. Geriye kalan Yenisey yazıtlarında yazıtın içeriği gereği kullanılmamıştır.

Esizim, *esiz* veya *sizime*, *siz* diye okunabilen bu kelime aşağıda dikkatlere sunulduğu gibi beş şekilde yazılmıştır:

1. sizime ya da **esizime** (𐰉𐰺:𐰽𐰺, 𐰉𐰺𐰽, 𐰉𐰺𐰽𐰺, 𐰺𐰺𐰽𐰺): Dört şekilde 59 kez geçmektedir. Bunlardan birinin *sisime* (𐰉𐰺𐰺𐰺), bir diğeri ise, *sizlerime* (𐰉𐰺𐰽𐰽𐰺) şeklinde yazıldığını belirtmekte fayda vardır:

siz (𐰽𐰺) *elim kanım siz:me* (𐰉𐰺:𐰽𐰺) *altımış yaş[ımda adırıldım]* (E 1)
kü çeküñ tutuk sizime (𐰉𐰺𐰽𐰺) *adırıldım* (E 25, 2)
elim-kanım sizime (𐰉𐰺𐰽𐰺) *adırıldım* (E 25, 3)
beg sañun er atım, kök teñride kün-ay sizime (𐰺𐰺𐰽𐰺) (*adırıldım*) (E 92, 1)
bodunuma, bukunuma bökmedim, yita, sizime (𐰉𐰺𐰽𐰺), *ulugım, kiçigime bökmedim-*
e, yita, sizlerime (𐰉𐰺𐰽𐰽𐰺) (E 147, 5)

2. siz ya da **esiz** (𐰽, 𐰽𐰺): İki şekilde 19 kez geçmektedir:

¹ Alyılmaz, Cengiz, Türk Tengri Dini Edebî Çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi), *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 4, Ankara, 2003, s. 5.

² Aksan, Doğan, *Eski Türkçe'nin İzlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatıldığı Gerçekler*, İstanbul, 2000; Alyılmaz, Cengiz, *Eski Türkçe'nin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*, Ankara, 2004; Barutçu-Özönder, F. Sema, Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular, *Journal of Turkish Studies (TUBA / Türklük Bilgisi Araştırmalar)*, S. 22, Ankara, 1998, s. 171-184; Nadelyaev, V. M. (vd.), *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad, 1969.

³ Kormuşin, İgor V., *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Teksti i İssledovaniya*, Moskova, 1997; Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul 2003; Gabain, A. von, *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara, 1988, (Çeviren: Mehmet Akalın).

⁴ Malov, S. Ye., *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov Teksti i Perevodi*, Moskova-Leningrad, 1952; Kononov, A. N., *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov <VII-IX vv.>*, Leningrad, 1980; Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994.

kök teñride kün-ay siz (𐰸𐰺) ermiş, yıta, sizime (𐰸𐰺𐰸) adırılıtm-a (E 10, 3)
ilimke bökmedim. siz (𐰸𐰺) ilim (E 27, 5).

3. esize (𐰸𐰺𐰺, 𐰸𐰺𐰺): İki şekilde 2 kez geçmektedir:

esize (𐰸𐰺𐰺), *ökünçig erdemim başı üçün ölürdim* (E 42, 1).
esize (𐰸𐰺𐰺) *ogımka, yotuzımka bökmedim* (E 120, 1).

4. sizim ya da **esizim** (𐰸𐰺, 𐰸𐰺𐰺, 𐰸𐰺𐰺): Üç şekilde 11 kez geçmektedir:

bodunum sizim (𐰸𐰺) (adırılıtm) (E 13, 4)
kürsi yamda elim, sizime (𐰸𐰺𐰺), yerim subım, sizime (𐰸𐰺𐰺) kuyda kunçuyım tul kaltı, sizim (𐰸𐰺) (adırılıtm) (E 45, 6)
enlig çor inançu alp tarkan ataçım adırılıtmız, esisim (𐰸𐰺) (E 152, 2).

5. size ya da **esize** (𐰸𐰺, 𐰸𐰺, 𐰸𐰺) : Üç şekilde 15 kez geçmektedir:

er atım öz togdı, oğlanım, size (𐰸𐰺) ebçim adırılıtmız (E 42, 2)
elim-kanım (𐰸𐰺) bökmedim. kün-ay esiz (𐰸𐰺), yıta (E 44, 3)
tört kadaşım size (𐰸𐰺) adırıldım-a (E 50, 3).

Kelimenin anlamıyla ilgili olarak İgor V. KORMUŞİN, *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Teksti i İssledovaniya* adlı eserinde şunları kaydetmektedir:

Yenisey yazıtları kalıp kelimelerden oluşmakta, bu durum yazıtların okunmasında zorluklarla birlikte kolaylıklar da sağlamaktadır. Buna Radloff, Thomsen ve Malov'un döneminden sonra yapılan iki büyük tekstolojik buluntu örnek oluşturmaktadır. Bazen –a ile biten kelimelerin çoğunun vokativ anlamında olduğunu belirtmiştir [Bazin 1957], T. TEKİN ise önceleri bilim adamlarının çoğunluğu tarafından sizime olarak okunan ve 'sizlerimden, bana ait olan sizlerden' diye tercüme edilen 𐰸 – 𐰸𐰺 harfler grubunu (e)s(i)z – (e)s(i)z(i)m 'ne yazık' - 'heyhat' diye acınma ünlemi olarak yorumlamıştır [Tekin 1964]. İlk bakışta o kadar da önemli olmayan bu iki düzeltme onlarca yazıtı ilgilendirdiği için, yazıtların iletişim yönü ile ilgili bizim de düşüncemizi ciddi bir şekilde değiştirdi⁵

Eski Türk yazıtlarının en detaylı gramerini hazırlayan araştırmalarından edindiğimiz Prof. Dr. Talat TEKİN, 'Eski Türk Yazıtlarında Yanlış Yorumlanan Bir Kelime Üzerine' adlı makalesinde önce *sizime*, *size* okunan bu harfler grubunun yanlış okunduğunu, ona göre *esiz!*, *esiz e!*, *esizim!* ve *esizim e!* şeklinde okunması gerektiğini belirterek birkaç delil de göstermiştir⁶.

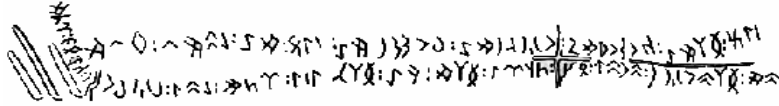
Prof. Dr. Talat TEKİN, görüşüne delil olarak bu kelimenin Orta Türkçe metinlerinde birkaç kere acınma ünlemi olarak geçişini ve 'bana ait olan sizlerden' anlamına gelen *sizime* şeklinin bazı cümlelerde sentaktik bakımdan uyuma girmeyişini sunmaktadır. Bu delillerden hareketle böyle bir sonuca varmak kanaatimizce tamamen mümkün görünmemektedir. Çünkü, bu harfler grubunun, özellikle I. Yenisey yazıtının (E

⁵ Kormuşin, İgor V., *age.*, s. 5.

⁶ Tekin, Talat, "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions, *UAJb* 35, 1964, p. 134–144". İngilizce yazılan bu makale Erdem Uçar tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

1 yazıtının) ilk satırındaki yazılış şekli bu düşüncenin yazıtların hepsi için geçerli olamayacağını gösterir niteliktedir. Anılan yazıtta söz konusu harfler grubu *siz:me* (𐰽:𐰺𐰍) şeklinde *altmış yaşında (adırıldım)* kelime grubundan önce gelmiştir.

⇒ —

Metnin orijinalinden de anlaşılacağı üzere, cümlede *adırıl-* fiili yazılmamıştır. Ancak *altmış yaşında* dedikten sonra *adırıldım* yüklemının geleceği ve yüklemın yazı alanına sığmadığı için yazılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü, yazıtların çoğunda bulunma hâli ekiyle geçmiş sayı sıfatlarından sonra hemen hemen her zaman (E 22, 1; E 3, 4; E 32, 11) *adırıl-* fiili gelir. *Adırıl-* (ayrıl-) fiili ise kendisinden önce ayrılma hâli ekini almış bir ismin gelmesini gerektirmektedir. Demek ki, burada 𐰽:𐰺𐰍 harfler grubu *esizim-e* (ne yazık) acınma ünlemi değil; *siz* şahıs zamirine *-m*⁷ iyelik eki ile *-e/* yaklaşma/ayrılma hâli⁸ ekinin birleşmesinden oluşan, ‘bana ait olan sizlerden’ anlamına gelen kelimedir. Bunu *siz* (𐰺𐰍) kelime kökünün *-m/* iyelik ve *-e/* yaklaşma/ayrılma hâli ekinden eski Türk yazıtlarında kelimeleri ayıran ayrıç işareti (:) ile ayrılması da 𐰽:𐰺𐰍 kanıtlamaktadır. Bu ayrıç işareti (:) Yenisey yazıtlarında kelime kök veya gövdelerini (anlamlı dil öğelerini) eklerden (görevli dil öğelerinden) ayırmak için de kullanılmıştır. Örneğin. Söz konusu kelimenin bulunduğu yazıtta geçen *bodun:ka* kelimesinin gövdesi (bodun) *-ka/* hâl ekinden iki nokta ile ayrılmıştır (𐰽:𐰺𐰍). Bundan başka E 22 yazıtında *üç elig yaşım:da* (𐰽:𐰺𐰍) *adırıldım* (kırk üç yaşında ayrıldım) (E 22, 1) cümlesinde *yaşında* kelimesinin *-da/* bulunma hâli eki aynı ayrıç işareti ile ayrılmıştır. İgor V. KORMUŞİN de yukarıda bahsettiğimiz E 1 yazıtındaki *altmış yaşında sizime ...* kelimelerinden sonra *adırıldım* yüklemının yazılmadığını, ancak cümlemin anlamına uygun olarak yüklemın bu şekilde geleceğini belirterek şöyle demektedir:

⁷ Eski Türk yazıtlarında şahıs zamirleri iyelik eki alıyorlardı. bk.: Gabain, A. von, *age.*, s. 65; Serebrennikov, B. - Gadjeva, N. *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıtıkov*, Bakü, 1979, s. 87.

⁸ *-ga/*, *-ge/*; *-a/*, *-e/* ekleri aslında datif (yaklaşma) hâlini bildiren görevli dil öğeleridir. Ancak burada olduğu gibi eski Türk yazıtlarında zaman zaman ayrılma hâlini bildirmek için de kullanılmışlardır.

Bu 'esiz - esiz-e – esizim – esizim-e vb. acınma ünlemlerinin belli durumlarda predikat görevini üstlenebileceklerini göstermektedir»

Yukarıdaki cümleden de anlaşılacağı gibi İgor V. KORMUŞİN *sizime* kelimesinin 'bana ait olan sizlerden, sizlerimden' anlamını kabul etmektedir.

Sizime kelimesinin 'bana ait olan sizlerden, sizlerimden' anlamına geldiniği gösteren başka bir kanıt da E 147 yazıtının beşinci satırında *sizlerime* şeklinde geçmektedir:

bodunuma, bukunuma bökmedim, yıta, sizime (𐱃𐱁𐱃), ulugım, kiçigime bökmedim-e, yıta, sizlerime (𐱃𐱁𐱃𐱁𐱃) (adırlıdım) (E 147, 5).

Bu cümlede ele alınan kelime /-lar/ çokluk ekini almıştır. Yazıtlardaki *yıta*, *açıga* gibi diğer acıma ünlemlerinin hiçbiri çokluk ekini almamıştır. Üstelik, bu kelime cümle başından beri birer birer sayılmakta olan *bodunuma*, *bukunım*, *ulugım*, *kiçigime* isimlerini genelleme, toparlama görevini yerine getirmektedir. *Sizlerime* kelimesinden sonra *adırlı* fiili yazılmamıştır. Ancak E 1 yazıtında olduğu gibi cümlelerin anlamına uygun olarak bu fiilin geleceği açıktır.

Anlamı tartışmalı bu kelimenin şu ana kadar bir tek şeklini (*sizim*) inceledik. Diğer şekilleri tartışmaya çok açıktır. Zira hepsini *siz* şahıs zamir köküne bağlamak da mümkün değildir.

Örneğin: Ele aldığımız kelimenin *siz* ya da *esiz* şeklinin geçtiği

kök teyrıde kün-ay esiz (𐱃𐱁) ermiş, yıta, sizime (𐱃𐱁𐱃) adırlıtım-a: Gök yüzünde kün-ay kötü (durumda) imiş (E 10, 3).

elim, esiz (𐱃𐱁) erinç yüz kümül bodunum, esiz (𐱃𐱁) erinç, az kümülüg üküş boltı: Devletim kötü (durumda) şüphesiz, Yüz Kümül halkım kötü (durumda) şüphesiz, az sayıdaki Kümül (halkı) çoğaldı (E 45, 9)

cümlelerindeki 𐱃, 𐱁 harfler grubunun *siz* şahıs zamiri olduğunu söylemek mümkün değildir. Tam tersine acıma ünlemi teorisini savunanların iddialarına uygunluk göstermektedir. Biz de kelimenin bu şeklinin Divan ü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık başta olmak üzere Orta Türkçe dönemi eserlerinde geçtiğini çok iyi bilmekteyiz. Zira bu kelime (*esiz / isiz*) anılan eserlerde hem "kötü" hem de "yazık" anlamlarında geçmektedir.

*Alp Er Tonga öldi mü
Esiz ajun kaldı mu
Ödleğ için aldı mu
Emdi yürek yırtılır*

*Alp Er Tonga öldü mü,
Kötü dünya kaldı mı,
Zaman öcünü aldı mı
Artık yürek yırtılır¹⁰*

⁹ Kormuşin, İgor V., *age.*, s. 160.

¹⁰ Atalay, Besim, *Kaşgarlı Mahmud, Divan ü Lügati't-Türk Tercümesi*, Ankara, 1986, C. III, s. 51.

*Bu kün bu ajunda kişilik isiz
Kanı kaçça bardı kişilik isiz*

Bugün bu dünyada insanlık kötüdür
Hani insanlık nereye gitti? Yazık!¹¹

*Biri edgü erdi anı ögdiler
Biri isiz erdi anı söktiler*

Biri iyi idi onu övdüler
biri kötü idi ona sövdüler¹²

Kelimenin diğer şekilleri hakkında da kesin bir şey söylemek / kesin ifadeler kullanmak doğru değildir. Ancak *sizim* şeklinin *siz* şahıs zamirine /-im/ iyelik ekinin eklenmesinden oluşan ve ‘bana ait olan sizler’ anlamına gelen bir kelime olduğunu E 65 yazıtındaki *sizim, yüz ınal kadaşım* (bana ait olan sizler, yüz ınal akrabam) (E 65, 1) ve *sizim, iki yakılığ taşım* (bana ait olan sizler, iki düşmanlık taşım) (E 65, 2) cümlelerine dayanarak söyleyebiliriz. Çünkü bu tür yazıtların hepsinde merhuma ait şeylerin (arkadaşlarının, malının-mülkünün, aile üyelerinin) adları, sanları birer birer sayılmaktadır. *Sizim* kelimesi de bunları genelleme, belirleme maksadıyla kullanılmıştır. Bunun yanında E 68 yazıtının altıncı satırındaki *sizim yüz kümül bodunıma kadaşıma adırılıtm ekünçe* (Ne yazık, yüz Kümül halkımdan, akrabalarımın ayrıldım, ne acı!) cümlesinde bu kelimeyi *sizim* (bana ait olan sizler) diye okursak kendisinden sonraki kelimelerle hem anlam hem de yapısal-morfolojik bakımdan da sorun doğuracaktır. Çünkü kendisinden sonra gelen kelimeler /-a/ ayrılma hâli eki almakta ve *adırıl-* fiiline uygun olarak ayrılan bir şeyi ifade etmektedir. Böylece bu cümleyi *Ne yazık, Yüz Kümül halkımdan, akrabalarımın ayrıldım* şeklinde anlamlandırmak daha doğru olacaktır.

Size (𐰽𐰺, 𐰽𐰺, 𐰽𐰺) şekli hakkında Prof. Dr. Talat TEKİN şunları kaydetmektedir:

Bazı eski Türk mezar yazıtlarında yer alan size ve size harf grupları şimdiye kadar size şeklinde okundu ve siz zamirinin datif ekli şekli olarak yorumlandı. İlk olarak belirtmeliyiz ki bu düşünce tartışmaya çok açıktır. Tabii ki bu harf grupları size şeklinde okunabilir, ama bu yazıtların ait olduğu tarihi dönem dikkate alınınca ve morfolojik olarak meseleye yaklaşıncı kelimenin siz zamirinin datifli şekli olmadığı anlaşılabilir. Bu dönemde datif eki /-ga/, /-ge/ ~/-ka/, /-ke/ şeklindedir ve Eski Türkçe’de şahıs zamirlerinin datif şekilleri beje~baña~maña, seje~saña, bizke, biziye, siziye, sizlerke ve sizleriye şeklindedir. Baña~saña ve biziye zamirlerindeki datif eki standart şekil /-ge/’dir ve özellikle ben+ge>beje>baña, sen+ge>seje>saña ve biz+in+ge>biziye kelimelerinde görülmektedir. Ancak bazı örneklerde, /-ga/, /-ge/ yerine /-a/, /-e/ görüyoruz. Örneğin, kaganıma “kağanıma”, inime “küçük erkek kardeşime”, oğuluma “oğluma”, ama bu eklerin Eski Türkçe’de yalnızca teklik I. şahıs iyelik ekinden sonra ve nadir olarak kullanıldığına dikkat etmek gerekir. Şimdi, eğer problemlili kelimenin kökü siz zamiri ise, o hâlde tahmin edilen şekil ya sizke ya da siziye olacaktır. İkinci olarak, bir an için size şeklinin doğru olduğunu düşünelim. Bu durumda bile kelimenin metin bağlamında diğer kelimelerle sentaks bakımından uyumadığını görebiliriz. Bunu Minusinsk yazıtından bir örnekle göstermek istiyorum: Er atım: öz togdı: oğlanım size ebçim: adırılıtmız (Minusinsk, d, 2) Bu satırdan açık olarak anlaşılacaktır ki er atım Öz Togdı özne ve

¹¹ Arat, R. Rahmeti, *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü’l-Hakayık*, Ankara, 1992, s. 72, 96.

¹² Arat, R. Rahmeti, *Yusuf HasHacib Kutadgu Bilig Metin*, Ankara, 1991, s. 40.

yüklemli tam bir cümledir, kalan kısım ise bir cümle değildir. Eğer size kelimesi hem oğlanım hem de ebçim kelimesini karşılıyor olsaydı, sentaks bakımından size iki kelime arasında değil de, daha sonra yer alması gerekirdi. Eğer böyle değil de size sadece oğlanım kelimesini karşılıyorsa, o hâlde ebçim kelimesi ile yüklem arasındaki sentaktik bağlantı ne olacak? Problemlili kelimenin siz ile herhangi bir ilişkisinin olmadığı açıktır. Bütün satırı şu şekilde okuyorum: er atım öz togdı. oğlanım, esiz e! ebcim! adırılıtmız. “Benim büyük adım Öz Togdı. Çocuklarım, yazık! Kadınım! Biz ayrıldık. (birbirimizden).¹³

Prof. Dr. Talat TEKİN’in ileri sürdüğü görüş, vermiş olduğu örnekler de dikkate alındığında kabul edilebilir.

Sonuç: İlk örneklerine Yenisey yazıtlarında rastladığımız ve sonraki dönem (Orta Türkçe) eserlerinde de sıkça kullanılan *esiz* / *isiz* kelimesi “kötü, ne kötü, ne yazık” anlamlarına gelmektedir. *Sizime* kelimesi ise, *siz* şahıs zamiri, /-im/ iyelik eki ile /-e/ yaklaşma-ayrılma hali ekinden oluşmakta ve ‘bana ait olan sizlerden’ anlamına gelmektedir. *sizime* ve *esizime* kelimelerinin anlamlandırmaları doğru yapılmadıkça konuyla ilgili hem tartışmalar hem de yanlışlıklar devam edecektir. Yukarıda belirttiğimiz iki delil sayesinde *sizime* (𐰽𐰺:𐰽𐰺, 𐰽𐰺𐰽, 𐰽𐰺𐰽𐰺, 𐰽𐰺𐰽𐰺) şeklinin Talat TEKİN ve KORMUŞİN’in kabul ettiği gibi ‘esizim’ (ne yazık) acınma ünlemi olmadığını, yazıtların ilk okunuşlarındaki¹⁴ şeklinin ‘sizime’ ve anlamının (bana ait olan sizlerden) daha doğru olduğu kanısındayız. Ama bu, kelimenin diğer şekilleri için de aynı yorumun geçerli olduğu anlamına gelmez.

¹³ Tekin, Talat, *agm*.

¹⁴ Malov, S. Ye., *age.*; Kononov, A. N., *age.*; Orkun, Hüseyin Namık, *age.*

KAYNAKLAR

- ALYILMAZ, Cengiz, Türk Tengri Dini Edebî Çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi), *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 4, Ankara, 2003, s. 1-24.
- ALYILMAZ, Cengiz, *Eski Türkçe'nin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*, Ankara, 2004.
- ARAT, Reşid Rahmeti, *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Ankara, 1992, s. 72, 96.
- ARAT, Reşid Rahmeti, *Yusuf HasHacib Kutadgu Bilig Metin*, Ankara, 1991.
- ATALAY, Besim, *Kaşgarlı Mahmud, Divan ü Lügati't-Türk Tercümesi*, C. III, Ankara, 1986.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema, Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular, *Journal of Turkish Studies (TUBA / Türklük Bilgisi Araştırmalar)*, S. 22, Ankara, 1998, s. 171-184.
- BATMANOV, İ. A., *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, Frunze, 1959.
- KONONOV, A. N., *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov <VII-IX vv.>*, Leningrad, 1980.
- KORMUŞİN, İgor V., *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Teksti i İssledovaniya*, Moskova, 1997.
- MALOV, S. Ye., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, Moskova - Leningrad, 1951.
- MALOV, S. Ye., *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov Teksti i Perevodı*, Moskova-Leningrad, 1952.
- NADELYAEV, V. M. (vd.), *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad, 1969.
- NASİLOV, V. M., *Yazık Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov*, Moskova, 1960
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994.
- SEREBRENNİKOV, B. - GADJİEVA, N. *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov*, Bakü, 1979.
- ŞÇERBAK, A. M., *Tyurkskaya Runika Proishojdenie Drevneyşey Pismennosti Tyurok*, St. Petersburg, 2001.
- TEKİN, Talat, On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions, *UAJb* 35, 1964, p. 134-144.
- VASİLYEV, Dmitri D., *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad, 1983.